

آسیب‌شناسی تعاملات ارتباطی سازمان‌های دینی از دیدگاه جامعه‌شناختی (با تأکید بر سازمان مسجد)

دکتر امیرمسعود امیرمظاهری*

چکیده

آسیب‌شناسی تعاملات ارتباطی بین سازمان‌های دینی با توجه به گسترش تکنولوژی‌های نوین ارتباطی و جهانی شدن، یکی از الزامات بنیادین جامعه‌کنونی است که بی‌اعتنایی به آن سبب تضعیف نظام ارزشی - هنجاری، گسست و انقطاع هویت دینی و بالأخره ترویج الگوهای رفتاری نامتعارف در جامعه ما می‌شود. در این نوشتار، یکی از ارکان‌های اساسی مؤثر در تقویت رفتار دینی، یعنی سازمان مسجد و تعاملات آن با سایر سازمان‌های مرتبط و آسیب‌ها و چالش‌های موجود در این باره بررسی می‌شود.

واژه‌های کلیدی: آسیب‌شناسی، ارتباطات دینی، سازمان مسجد، تعاملات سازمانی، تکنولوژی‌های ارتباطی، جهانی شدن، تعارض و اختلال‌های نهادی و هنجاری، هویت دینی

مقدمه

در حال حاضر، تکامل سریع و گسترش روزافزون اینترنت و فناوری‌های نوین، متخصصان ارتباطات دینی و پژوهشگران را با چالش‌های جدی روبه‌رو کرده و آنها را به تفکر واداشته است و نیز راه‌های جدیدی را برای تعاملات هرچه بیشتر آماده کرده است. در جهان کنونی که جهانی شدن و جامعه اطلاعاتی به یک گفتمان متداول تبدیل شده است، تکنولوژی‌های ارتباطی و اطلاعاتی به عنوان موتور محرکه تغییرهای اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در نظر گرفته می‌شود. وجود خلأ، ابهام و چالش در تعاملات ارتباطی بین سازمان‌های دینی با توجه به عملکرد رسانه‌های جهانی، آثار نامطلوبی را به دنبال خواهد داشت.

بیان مسئله

مشاهده نمودهایی از تضعیف نظام ارزشی در سطح جامعه در سال‌های اخیر (از قبیل گرایش به رفتارهای دینی، مسجد، روحانیت، حجاب و مانند اینها)، این پرسش را مطرح می‌کند که چرا با وجود تبلیغات دینی، گرایش به مظاهر ارزشی و اعتقادی، به آن میزان گسترش نیافته است. برخی از صاحب‌نظران، ریشه این عوامل و رفتارها را به عوامل خارجی نسبت می‌دهند و برخی دیگر، بر بسترهای داخلی مؤثر بر این رفتار تأکید دارند. اگر بخواهیم نگرش ترکیبی در این باره داشته باشیم، می‌توانیم این گونه تصور کنیم که وقتی عوامل خارجی تأثیرگذار است که بستر و شرایط داخلی (نظام ارزشی - هنجاری) نیز تضعیف شده باشد. در این نوشتار، یکی از محورهای اساسی مؤثر در تقویت رفتار دینی، یعنی سازمان مسجد و رابطه آن با سایر سازمان‌ها بررسی می‌شود. به نظر می‌رسد که اجماعی در بین صاحب‌نظران درباره چگونگی اداره مساجد وجود ندارد؛ گروهی ممکن است به نقش دولت (گزارش وضع موجود مرکز ستاد رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۷۹، ص ۵) در اداره مساجد تأکید داشته باشند و گروهی دیگر، نقش مشارکت‌های مردمی و شیوه‌ها و سلسله‌مراتب سنتی آن را ترجیح می‌دهند.

علاوه بر این، گروهی ممکن است ورود تکنولوژی‌های نوین ارتباطی و سازمان‌های جدید در عرصه فرهنگ عمومی (رسانه‌ها، فرهنگسراها، ورزشگاه‌ها و غیره) را تهدید یا رقیب سازمان‌های دینی تصور کنند که وجود و گسترش این مراکز به دلیل جذابیت‌هایی که در برنامه‌های آن وجود دارد، می‌تواند در شکل‌گیری و تکوین هویت دینی و حتی چگونگی گذراندن اوقات فراغت کاربران آن مؤثر باشد. در چنین شرایطی باید اذعان داشت که

برنامه‌ریزی واحد و جامع فرهنگی و تقویت تعاملات بین سازمان‌های جامعه و همچنین سازمان‌های دینی برای نهادینه‌سازی ارتباطات دینی گریزناپذیر است. در صورتی که فعالیت نهادها و دستگاه‌های اجرایی مؤثر در فرهنگ دینی (با تأکید بر مسجد) برای تکمیل یکدیگر نباشند و نوعی ناهماهنگی، تداخل یا ابهام در وظایف سازمان‌های اجرایی به وجود آید، سازمان‌دهی و هدایت ارتباطات دینی توسط این سازمان‌ها با چالش‌های بسیاری روبه‌رو خواهد شد که جز از راه آسیب‌شناسی عملکرد سازمان‌های دینی و بازنگری دوباره در ارتباطات دینی امکان‌پذیر نخواهد بود. برای اینکه جایگاه سازمان‌های فرهنگ‌ساز دیگر در استقبال از نهادهای دینی و مساجد روشن شود، استناد به سخنان شهید مطهری در اولین ماه‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی می‌تواند راهگشا باشد:

نگاهی به وضع مسجد نشان می‌دهد که بعد از انقلاب اسلامی، بیشتر مساجد خلوت شده است. یک دلیل این امر این است که تا قبل از پیروزی انقلاب، مساجد به بهترین نحو، نقش انقلابی خود را انجام می‌دادند و در آنها مسائلی مطرح می‌شد که مردم خواستار آن بودند. اما بعد از پیروزی انقلاب، مساجد خود را با این تغییر هماهنگ نکردند. اکنون ضرورت احیای مسجد، بیش از هر زمان دیگر احساس می‌شود. البته لازم است که در کنار مسجد، رادیو و تلویزیون هم برنامه مذهبی داشته باشند. حزب اسلامی و کانون‌های تعلیمات سیاسی و مذهبی هم به وجود بیاید. مردم از راه این کانون‌ها باید تعلیمات و آموزش‌های سیاسی ببینند. اما اگر همه این نهادها جای مسجد را بگیرند، آن وقت فاجعه به وجود می‌آید. راه جلوگیری از این فاجعه تعطیل این نهادها نیست؛ بلکه این مساجدند که باید در وضع خود تجدید نظر کند (مطهری، بی‌تا، ص ۱۸۳ و ۱۸۴).

به عبارت دیگر در این نوشتار به بررسی وضع موجود ارتباطات و تعاملات مسجد با سازمان‌ها و نهادهای اجتماعی دیگر و شناسایی آسیب‌ها و اختلال‌های نهادی موجود از لحاظ تعدد مراکز سیاستگذار و مجری در زمینه سامان‌دهی مساجد، نامشخص بودن سیاست دولت در تعیین مشارکت‌های مردمی و دولتی و کمبود اعتبارها و امکانات (گزارش وضع موجود مرکز ستاد رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۷۹، ص ۵) می‌پردازیم.

مفهوم ارتباطات دینی و کارکرد آن در جوامع نوین

از مفهوم ارتباطات،^۱ تعبیر گوناگونی صورت گرفته که در اینجا درصدد بیان همه این تعاریف نیستیم. به نظر می‌رسد که تعریف ادوین مری برای هدف مقاله مناسب‌تر است:

1. communication

«ارتباطات عبارت از فن انتقال اطلاعات و افکار و رفتارهای انسانی از یک شخص به شخص دیگری است». به طور کلی، هر فرد برای ایجاد ارتباط با دیگران و انتقال پیام‌های خود از وسایل مختلف استفاده می‌کند (معتمدنژاد، ۱۳۷۱، ص ۳۴).

منظور از ارتباطات دینی در این نوشتار، علاوه بر تأکید بر نقش وسایل ارتباط جمعی و تکنولوژی‌های نوین ارتباطی در ابلاغ و ترویج پیام‌های دینی، بیشتر ناظر به عملکرد و تعامل بین سازمان‌های رسمی و غیر رسمی در زمینه مضامین دینی است.

از دیدگاه جامعه‌شناسی، کارکرد ارتباطات دینی و نهادهای مذهبی، حفظ الگوهای فرهنگی در جامعه است (دربندی، ۱۳۷۴، ص ۱۴) و اهدافی دارد که اصلی‌ترین آنها، تبلیغ و ترویج دین در جامعه است. نقش بر این اساس، نهادهای مذهبی نقش مهمی در حفظ، یکپارچگی و بقای نظام اجتماعی دارند. به نظر آنها، گرچه مذهب نقش آشکاری در رفاه مادی مردم ندارد، اما نقش قاطعی در جامعه دارد. دورکیم نیز با به‌کارگیری مفهوم «آنومی»، به اختلال نهادی در گذر از جامعه سنتی به نوین، اشاره و توصیه می‌کند که برای رهایی جامعه از مسئله نابهنجاری، ایجاد «نهادهای جدید» می‌تواند با برقراری انسجام ارگانیک، جای قدرت و نفوذ اخلاقی قدیمی را بگیرد (جامعه‌شناسی توسعه، ۱۳۷۰، ص ۱۵). پارسونز برای تبیین نقش دین و ارتباطات دینی مفهوم نهادی شدن را مطرح می‌کند که به وسیله آن ساخت اجتماعی ایجاد و حفظ می‌شود. مجموعه نهادی شده تنش‌ها، یک «نظام اجتماعی» را تشکیل می‌دهد. یگانگی هم در داخل و هم در میان دو نظام اجتماعی و الگوهای فرهنگی ضرورت دارد (امیرمظاهری و همکاران، ۱۳۷۷، ص ۱۰۷). در واقع، می‌توان این‌گونه نتیجه‌گیری کرد که براساس نظریه‌های کنش اجتماعی پارسونز، فرد ممکن است تحت شرایط خاصی، سازمان‌های دینی را به عنوان وسیله مناسبی برای دستیابی به اهداف خود انتخاب کند.

نظریه ماریچ سکوت، نقش محیط اجتماعی را در ابراز و تمایل به رفتارهای دینی نشان می‌دهد و اینکه نیازها و نظام ارزشی - هنجاری همواره در برابر دگرگونی و تحول قرار دارد و باید برنامه و میزان فرهنگ دینی در سازمان‌های اجتماعی با در نظر گرفتن این نیازها، انتظارات و نظام ارزشی غالب برنامه‌هایشان ارائه و تنظیم شود.

بالآخره نظریه سلسله‌مراتب نیازهای مازلو، معتقد است تا هنگامی که نیازهای اولیه تأمین نشود، انسان به دنبال سایر نیازها نمی‌رود. در واقع، با استفاده از نظریه مازلو می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که نوع انتظارات افراد از سازمان‌های دینی و میزان برآورده شدن این انتظارات هم بر میزان حضور و هم مشارکت‌شان در سازمان‌های دینی تأثیر می‌گذارد و در

صورتی که کارگزاران سازمان‌های دینی به پاسخگویی نیازهای اساسی کنشگران و سازمان‌های اجتماعی تأکید کنند، می‌توانند اثربخشی بیشتری در فعالیت‌ها و مأموریت‌های سازمانی‌شان داشته باشند.

چگونگی شکل‌گیری تعاملات بین‌سازمانی در ارتباطات دینی

درواقع، شکل‌گیری سازمان‌های نوین کنونی مصادیق خارجی مفهوم بوروکراسی است که نتیجه دگرگونی‌های انقلاب صنعتی است که به دنبال نسبت جمعیت شهرنشین به روستائین به‌طور معکوس تغییر کرد (صادق‌پور، ۱۳۷۷، ص ۱). تمامی سازمان‌ها ویژگی‌هایی دارند که به جامعه این امکان را می‌دهد تا آنها را به عنوان یک گونه از پدیده‌های اجتماعی تلقی کنند. درواقع، سازمان‌ها این توانایی را در اختیار ما قرار می‌دهند که اشکال اجتماعی و فردی ارتباطات انسانی را از یکدیگر تشخیص دهیم. نکته بعدی اینکه، سازمان‌ها واقعیت مربوط به خود را دارند و باید بین سازمان‌های گوناگون از این لحاظ تمایز قائل شد. به عبارت دیگر، شکل ارتباطات سازمانی و رویکرد یک بنگاه اقتصادی به هیچ‌وجه قابل مقایسه با یک سازمان دینی نیست.

برای مثال، در جامعه اسلامی، مسجد نمادی از یک سازمان منسجم معنوی و دارای اهداف، کارکرد و سیستمی مخصوص به خود است که باید به شکل صحیح مدیریت شود تا بتواند نقش اصلی خود را به‌خوبی ایفا کند. سازمان مساجد، یک تشکیلات اداری، انتفاعی یا تجاری نیست؛ بلکه سازمانی، الهی - مردمی است که با مدیریت معنوی و نفوذ کلام امام جماعت و با حضور توده مردم سازمان‌دهی می‌شود (آشنایی، ۱۳۷۷، ص ۲۰).

به همین دلیل، ارتباط بین مدیران مساجد با کارگزاران و نمازگزاران، اداری، خشک، بی‌روح و رسمی نیست. عامل اصلی پذیرش مسئولیت و حضور نمازگزاران، و نیز انسجام، نظم و اجرای دقیق رهنمودهای امام جماعت، انگیزه‌های معنوی است. ویژگی‌های منحصر به فرد مسجد، آن را به صورت یک سازمان متمایز از سایر سازمان‌ها درآورده است. این سازمان، همانند نهادهای اجتماعی دیگر به دلیل ضرورت‌های زندگی جدید، ایجاد نشده است؛ بلکه ریشه در فطرت و نهاد خداجوی آدمی دارد و به عنوان اولین مرکز اجتماعی - سیاسی از صدر اسلام تاکنون در میان امت اسلامی نقش مهم و محوری ایفا کرده است.

البته این ویژگی‌ها باعث شکل‌گیری سازمان و تشکیلات یکسانی در همه‌جا نشده است؛ بلکه به دلیل کارکردهای گوناگون مساجد، تشکیلاتی که فعلاً در استان‌ها و شهرهای گوناگون ایران و جهان موجود است، شکل یکسانی ندارد (همان، ص ۲۱).

با توجه به مطالب بیان شده و جایگاه ارزشی مسجد در جامعه اسلامی، سازمان مسجد علاوه بر ساده بودن، حفظ قداست و معنویت و تناسب با کارکرد و نیز با احتراز جدی از اداری شدن روابط برای نظم بخشیدن به امور و نهادینه ساختن مدیریت مساجد، تنظیم شده است. بنابراین، با توجه به اهمیت، حساسیت و جایگاه متعالی مساجد، نهاد یا سازمان مساجد باید تحت اشراف و نظارت مستقیم ولایت باشد. بر این اساس، لازم است که کانون‌های فرهنگی مساجد، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، بخش مساجد سازمان اوقاف و خیریه، قسمت مساجد سازمان تبلیغات اسلامی و مرکز رسیدگی به امور مساجد و سازمان امور مساجد با یکدیگر ادغام و در انجام امور مربوط به مساجد متمرکز شوند (همان، ص ۲۲ و ۲۳).

به عبارت دیگر، یکی از مسائل اصلی در سازمان‌دهی ارتباطات دینی، وجود متولیان گوناگون برای یک امر در سازمان‌های مختلف است که این امر، روند برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، هماهنگی، نظارت، هدایت و رهبری فعالیت‌های بین بخشی را بسیار دشوار و ناممکن می‌کند از این رو، سازمان‌های دینی به جای اینکه به کلیت و محتوای کلی (اعتقادی - ارزشی) وظایف خود توجه کنند، بیشتر برای عملکرد و تظاهرات بیرونی سازمان خود اهمیت قائل می‌شوند و به عبارت دیگر، هر یک از این سازمان‌ها، شکل جزیره‌ای به خود می‌گیرند.

کارکرد سازمان مسجد در جامعه اسلامی

هر ایده، مسلک و مکتبی به منظور گسترش حوزه نفوذ خویش و همگانی شدن آن، به پایگاهی نیاز دارد تا به وسیله آن، امکان تجمع و بسیج گروندگان و همفکران و توسعه شبکه اجتماعی آن و سازمان‌دهی نیروها و برنامه‌ریزی‌ها فراهم شود. به همین منظور، پیامبر(ص) اقدام به ساخت و احداث مسجد کردند.

در صدر اسلام، همه اقدام‌های پیامبر(ص) در مسجد انجام می‌شد (حسنی، ۱۳۷۷، ص ۱۹۴). یکی از مهم‌ترین وجوه کارکردی مسجد، کارکرد ارتباطی و فرهنگی آن است که هم به استناد متون دین و هم به استناد تجربه تاریخی مسلمانان، در دو قالب کلی «فرهنگ‌سازی» و «انتقال اطلاعات» تجلی یافته است (الویری، ۱۳۸۷، ص ۹۳). در بسیاری از مواقع، در مسجد ارتباطات الهی، ارتباطات میان فردی و ارتباطات گروهی به‌طور همزمان برقرار می‌شود. معماری مسجد پر رمز و راز و در یک نگاه کلی، نماد اندیشه توحیدی و واسطه عالم علوی و عالم سفلی است (همان، ص ۱۰۰). این معماری خاص، به دلیل نقش نمادینی که دارد، ابزار مناسبی برای انتقال ایده‌ها و پیام‌ها است.

یکی دیگر از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین کارکردهای مسجد، توسعه و تقویت شبکه ارتباطات اجتماعی است. مسجد به عنوان یکی از پایگاه‌های بزرگ ارتباطات اجتماعی می‌تواند در شکل‌گیری افکار عمومی جامعه، نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا کند. ظرفیت عظیم این مرکز مهم فرهنگی - ارتباطی قادر است تا با توسعه و تعمیق ارتباطات میان فردی، چهره‌به‌چهره و گروهی، زمینه‌ساز بروز و ظهور دگرگونی‌های چشمگیر و تغییرهای بنیادین در جامعه شود (مقام معظم رهبری، ۱۳۶۱).

مکان‌های مذهبی، جایی برای گردهمایی و ارتباط میان افراد دیندار است، و گرنه ارتباط الهی مؤمن با خدای خویش به صورت فردی، بدون چنین شرایط و فضاهای مکانی نیز قابل تحقق است. بنابراین، مکان‌های مذهبی جایی برای ارتباط گروهی مؤمنان با خداوند یا امر مقدس و ارتباط اجتماعی مؤمنان و دینداران با یکدیگر است.

به‌طور طبیعی، این ارتباط ثانویه از جنس همه ارتباطات جاری میان انسان‌ها نیست؛ بلکه به حوزه دین مربوط می‌شود. ادیانی که شأن اجتماعی یا ایدئولوژیک دارند یا پیدا می‌کنند، از این گردهمایی‌ها برای تحقق اهداف اجتماعی خویش بهره می‌گیرند. همچنین برای گسترش حیطه نفوذ یک دین و نهادینه شدن آن، وجود این‌گونه اماکن ضرورت پیدا می‌کند (محمدی، ۱۳۸۲، ص ۳۸۶). منبر، خطابه، اذان و غیره از جمله عناصر ارتباطی دیگر است که همواره در مسجد به کار می‌رود (الویری، ۱۳۸۳، ص ۵۵ و ۵۶).

کارکرد^۱ در لغت به معنای نقش یا وظیفه یک امر اجتماعی^۲ است. رادکلیف براون در این باره می‌گوید: «ما با سرچشمه‌های دین کاری نداریم؛ بلکه فقط به کارکردهای اجتماعی آن نظر داریم، یعنی می‌خواهیم بدانیم که دین در شکل‌گیری و نگهداشت نظم اجتماعی چه نقشی را ایفا می‌کند» (شجاعی زند، ۱۳۸۰، ص ۵۲). با توجه به ابعاد کارکردی دین و تعریف دورکیم از دین که آن را نظام واحدی از عقاید و اعمال در ارتباط با امور مقدس می‌داند و نیز براساس باورها و اعمالی که در اجتماع اخلاقی در واحدی به نام کلیسا وحدت یافته و توسط موالیان پیروی می‌شود (همان، ص ۵۴) بررسی ابعاد کارکردی مسجد از دیدگاه قرآن اهمیت می‌یابد.

از دیدگاه قرآن

واژه مسجد، جمعاً ۲۸ بار در قرآن کریم بیان شده که در ۲۲ مورد به صورت مفرد و در ۶ مورد دیگر، به صورت جمع آمده است. در این آیات، به اهمیت و جایگاه بالای مسجد در اسلام،

برخی از احکام مسجد و مسجد الحرام و احکام خاص آن، مسجد الاقصی و مسجد اصحاب کهف، اشاره‌هایی شده است. البته آیه‌های دیگری نیز درباره مسجد و اهمیت کارکردی آن آمده که هرچند لفظ مسجد در آنها نیامده است؛ ولی بنا بر مفهوم این آیات و نظر همه مفسران، می‌توان درباره مساجد، این آیات را نیز قابل تعمیم دانست. در اینجا لازم است به بیان شواهد قرآنی در این باره پردازیم:

«وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا؛ مساجد از آن خداست، پس باید احدی جزء او را نخوانید»؛ (جن، ۱۸). بین مفسران درباره معنای کلمه «مساجد» اختلاف است، برخی معتقدند که منظور از مساجد، تمام مکان‌هایی است که در آنجا برای خدا سجده می‌شود و از مصادیق آن، مسجد الحرام و سایر مساجد است. (طباطبایی، بی‌تا، ج ۲۰، ص ۲۰۶).

«وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ؛ پروردگارتان گفت من را بخوانید تا دعایتان را مستجاب کنم، کسانی که از عبادت من سرکشی کنند، به زودی با کمال خواری داخل جهنم خواهند شد» (غافر، ۶۰). در این آیه شریفه، منظور از «دعا»، عبادت و پرستش است. میبیدی نیز گفته است:

مراد از مساجد، مکان‌هایی است که برای نماز و ذکر خدا بنا شده است و از قناده در تفسیر این آیه روایت شده است: یهودیان و مسیحیان هنگامی که وارد معابد خود می‌شدند، به خداوند شرک می‌ورزیدند؛ از این رو، خداوند به مؤمنان فرمود: هنگامی که وارد مساجد می‌شوید، خدا را با خلوص نیت بخوانید (میبیدی، ۱۳۳۹، ص ۲۵۶).

از مجموع نظرهای مفسران در این باره چنین استنباط می‌شود که منظور از مساجد، همان مکان‌هایی است که برای عبادت خداوند بنا شده است و از مصادیق آن، مسجد الحرام و مساجد دیگر است.

نکته جالب توجه اینکه، خداوند به دلیل اهمیت و فضیلت مساجد بر مکان‌های دیگر، مسجد را به خود منسوب کرده و متعلق به خود دانسته است تا مزیت آن بر مکان‌های دیگر روشن شود. اختصاص مساجد به خداوند که منزه از صفات حسّی است، جنبه سمبلیک (نمادین) دارد و اشاره‌ای است بر اینکه مساجد مورد توجه خاص ذات اقدس او است؛ بنابراین، در مساجد جز کار خدایی نباید کار دیگری صورت گیرد و جز مصالح مسلمانان، امر دیگری نباید مطرح شود. با این توضیح، در تأسیس مساجد نیز نمی‌توان نیتی به جز خدا و هدفی غیر از اعتلای کلمه توحید داشت.

در چند آیه از سوره توبه، نمونه‌ای از اختلال و کجکار کردی سازمان مسجد بیان شده است که در آن، گروهی از منافقان با یک نقشه ماهرانه و حساب‌شده اختلال ایجاد کردند؛

ولی لطف الهی به یاری مسلمانان شتافت، و نقشه آنها شکست خورده بر «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا» (توبه، ۱۰۷). منظور آنها این بود که با این عمل ضرر و زیانی به مسلمانان برسانند (ضرارا). «ضرار» به معنای زیان رسانیدن عمدی است. در واقع، آنها درست به عکس آنچه ادعا داشتند که هدفشان تأمین منافع مسلمانان و کمک به بیماران و ازکارافتادگان است، می‌خواستند با این مقدمه‌ها، پیامبر اسلام را نابود و مسلمانان را در هم بکوبند؛ ولی قرآن اضافه می‌کند: «خداوندی که از اسرار درون همه آگاه است و غیب و شهود برایش یکسان است، گواهی می‌دهد که به‌طور مسلم آنها دروغگو هستند» (وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ).

آسیب‌شناسی ارتباطات دینی

آسیب‌شناسی^۱ به معنای شناخت آسیب‌ها و اشکال‌هایی است که بر دین، معرفت دینی، دینداری و مانند اینها وارد میشود. در آسیب‌شناسی دینی، این‌گونه موضوع‌هایی بحث می‌شود: آسیب‌شناسی دین، آسیب‌شناسی معرفت دینی، آسیب‌شناسی جامعه دینی، آسیب‌شناسی دین‌شناسان، آسیب‌شناسی نهادهای دین و غیره (جهرمی و باقری، ۱۳۷۸، ص ۹).

آسیب‌شناسی ارتباطات دینی در چند سطح قابل بررسی است: کلان، خرد و میانه. در سطح کلان اثر نظام اجتماعی و سیاسی بر سازمان‌های دینی و کنشگران دینی سطح میانه، نوع وظایف و تعامل سازمان‌های بالا و چگونگی مرزبندی و استمرار آن بین مراکز دینی بررسی می‌شود. در سطح خرد، به چگونگی تحقق و بروز کنش‌های دینی دینداران پرداخته می‌شود. در این مقاله تأکید بر سطح میانه، یعنی چگونگی عملکرد و تعامل سازمان‌های دینی است. به عبارت دیگر، آسیب‌شناسی تعاملات ارتباطی سازمان‌های دینی به شرح ذیل تعریف شده است:

۱. اختلال، ابهام و نوعی تعارض عملکردی بین سازمان‌های دینی در حوزه ارتباطات دینی؛
۲. نبود مرکز کنترل و هماهنگ‌کننده بین سازمان‌های مختلف؛
۳. تغییرهای اجتماعی و ورود عناصر جدید به سازمان‌های دینی و ایجاد ابهام ساختاری در این باره.

از این‌رو، در میان مسائل متعددی که می‌تواند به گونه‌ای سبب اختلال در ارتباطات دینی شوند، مسائلی مانند نوع تعامل افراد با مسجد و مردان مسجدی با جامعه، مشکلات مدرنیته و ضرورت‌های زندگی شهری، تأثیر مسائل سیاسی و اقتصادی بر ارتباطات دینی، پراکنش

جغرافیایی و محیطی مسجد و سایر مراکز دینی و غیره، به دلیل تمرکز موضوعی بالا اهمیت ثانویه دارد.

احتمالاً اشاره به برداشت رابرتسون اسمیت از دورکیم در این باره، راهگشا است. وی برای درک کنش دینی و تعاملات سازمان‌های دینی بر عملکردها تأکید می‌کند تا باورداشت‌ها. براساس استدلال وی، عملکردهای دینی، مانند تشریفات و مناسک (نه باورداشت‌ها) اهمیت بنیادی دارد. برای شناخت دین، نخست باید شیوه‌های عملکرد مردم را تحلیل کرد. از این رو، جامعه‌شناس باید نخست به این توجه کند که انسان‌ها چه کاری انجام می‌دهند، نه آنکه چه می‌گویند (همیلتون، ۱۳۸۷، ص ۱۷۰).

بنابراین، توجه به ابعاد کارکردی دین و نقش سازمان‌های دینی اهمیت پیدا می‌کند. مهم‌ترین کارکردهای اجتماعی دین عبارت است از: انسجام‌بخشی، تسهیل در جامعه‌پذیری، ارائه ارزش‌ها و هنجارها و نظم اخلاقی مشترک به اعضا، تقویت پایه‌های کنترل اجتماعی، جهت‌دهی به نهادها و سازمان‌های اجتماعی، تنظیم و هدایت تغییرهای اجتماعی و پشتیبانی از آرمان‌های مشترک. روانشناسان دین بر کارکردهای دین در تسکین ناراحتی‌ها و کاهش نومییدی بشر، تمکین همراه با آرامش خاطر، غلبه بر ترس مرگ، فراهم آوردن کانونی برای اتکا و نیز دستیابی به نوعی آرامش روانی و ایجاد شخصیت همساز تأکید کرده‌اند (شجاعی زند، ۱۳۸۰، ص ۵۷).

همان‌طور که در بالا اشاره شد، یکی از اشکال آسیب‌شناسی به نهادها و سازمان‌های دینی مرتبط است که به واسطه آن نوعی اختلال، ابهام و گونه‌ای تعارض بین سازمان‌های دینی برای سامان‌دهی ارتباطات دینی پدید می‌آید. برای مثال، در سازمان مساجد، بخش‌های گوناگونی، مانند ستاد عالی نظارت بر کانون‌های فرهنگی مساجد، ستاد اقامه نماز، کانون‌های فرهنگی بسیج در مساجد، اداره مساجد سازمان تبلیغات اسلامی، صندوق عمران مساجد و مرکز رسیدگی به امور مساجد فعالیت می‌کنند. هرچند برخی از نهادها به منظور ایفای وظیفه در حوزه مشخصی از فعالیت‌ها مأموریت دارند؛ ولی نوعاً در موارد متعددی تداخل وظایف دیده می‌شود. به‌طور کلی، هیچ سازمان و نهاد مشخصی برای هماهنگ کردن فعالیت‌های گوناگون این نهادها و تمرکز در سیاستگذاری و برنامه‌ریزی وجود ندارد؛ پس ادغام مجموعه دستگاه‌های بیان‌شده و تشکیل یک سازمان واحد با عنوان سازمان امور مساجد کشور که به اصلی‌ترین نهاد و سازمان دینی کشور وابسته باشد، ضروری و اجتناب‌ناپذیر است (گزارش وضع موجود مرکز ستاد رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۷۹، ص ۷).

ورود اجزا و عناصر جدید به سازمان مسجد، همچون بسیج، کتابخانه، امور فرهنگی، امور اداری و مالی و مانند اینها، به دلیل شفاف و روشن نبودن محدوده وظایف و اختیارات آنان و نظام سلسله‌مراتبی سنتی حاکم بر آن تا حدی به هم خورده که عدم چاره‌جویی این امر در بلندمدت، می‌تواند ناکارآمدی سازمان مسجد را به دنبال داشته باشد.

آسیب‌شناسی عملکرد سازمان‌های دینی در زمینه ارتباطات دینی نشان می‌دهد که با وجود فعالیت سازمان‌های متعدد برای توسعه فرهنگ دینی، هر یک از این سازمان‌ها بدون هماهنگی و داشتن برنامه جامع و هدفمند مشغول فعالیت‌های فرهنگی و دینی هستند (همان، ص ۱۲). به عبارت دیگر، وضعیت متداخل، موازی و مشابه فعالیت‌ها باعث شده است تا انسجام لازم در امور اجرایی و حاکمیتی بخش تبلیغات دینی به وجود نیاید (جدول شماره ۱).

جدول ۱: نوع جهت‌گیری و فعالیت اجرایی سازمان‌های فعال در حوزه ارتباطات دینی

نام سازمان	فعالیت‌های حاکمیتی				فعالیت‌های اجرایی		
	سیاست‌گذاری	برنامه‌ریزی	نظارت	هدایت و حمایت	پژوهش	آموزش و ترویج	صدور مجوز فعالیت
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی	*	*	*	*	*	*	*
شورای عالی انقلاب فرهنگی	*	*	*	*	*	*	*
سازمان اوقاف و امور خیریه	*	*	*	*	*	*	*
سازمان تبلیغات اسلامی	*	*	*	*	*	*	*
حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی	*	*	*	*	*	*	*
شورای هماهنگی تبلیغات اسلامی	*	*	*	*	*	*	*
دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم	*	*	*	*	*	*	*
سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی	*	*	*	*	*	*	*

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهاد

مراکز و سازمان‌های متعددی برای تحقق و نهادینه کردن ارتباطات دینی در بعد حاکمیتی و اجرایی ایجاد شده است که توانسته‌اند تا حدی نقش مؤثری را در اعتلای ارتباطات دینی ایفا کنند؛ ولی در کنار این فرصت‌ها و تعاملات سازمانی، باعث چالش‌هایی نیز شده است که در نتیجه‌گیری به آن اشاره می‌شود:

۱. ارتباطات، ابزار و ظرف تعاملات انسانی است و به عبارت دیگر، در ارتباطات دینی، تکنولوژی‌های ارتباطی برای اشاعه مفاهیم دینی به کار بسته می‌شود؛ از این رو، سازمان‌های

- فرهنگی باید ظرفیت و هماهنگی لازم برای انتشار جنبه ربانی و متعالی پیام‌های دینی، و ترویج آموزه‌های دینی به کمک تکنولوژی‌های ارتباطی را در خود ایجاد کنند.
۲. سازمان‌ها و نهادهای دینی، مانند سایر سازمان‌های اجتماعی، همواره یک کارکرد و وظیفه مشخص برای حفظ تعادل اجزا و کل نظام اجتماعی دارد و در هنگام گذر از جامعه سنتی به نوین، نوعی اختلال و تعارض نهادی بر ایفای نقش سازمان‌های دینی را به دنبال دارد؛ بنابراین شایسته است که سازمان‌های دینی با در نظر گرفتن این شرایط، سیاستگذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های اجرایی خود را تحقق بخشند.
۳. با توجه به تعهد و تکلیف سازمان‌های گوناگون در امور دینی، پژوهش و ارزشیابی مستمر عملکرد سازمان‌های ذیربط، می‌تواند در سنجش رویه‌ها و وظایف و ایجاد الزام نهادی در بین سازمان‌های بیان‌شده مؤثر باشد. همچنین هماهنگی منطقی مناسبی را در بین سازمان‌های گوناگون (مستقیم و غیر مستقیم مؤثر در فرهنگ دینی) از لحاظ نوع تعاملات، حدود وظایف و اختیارات در این باره به دنبال داشته باشد.
۴. سامان‌دهی ارتباطات دینی با توجه به متولیان مختلف این حوزه، چالش‌های فراوانی را به وجود آورده که برون‌رفت از آن بدون تدابیر نهادی و نبود مرکز کنترل و هماهنگ‌کننده بین سازمان‌های گوناگون، بازمینی رویه‌ها و تشکیلات و سرانجام برنامه‌ریزی جامع دینی امکان‌پذیر نیست بنابراین، شایسته است که با آموزش کارگزاران فرهنگی سازمان‌های دینی به جای خاص‌گرایی و سازمان‌مداری بر کلیت و محتوای فرهنگ دینی تأکید کنند.
۵. سازمان‌های متولی امور دینی باید برای ترویج آموزه‌های دینی، نوجوانان و جوانان را در اولویت کار خود قرار دهند و متناسب با شرایط و زمان، تغییرهایی را در برنامه ارتباطی‌شان داشته باشند تا بتوانند با ذائقه و انتظارات مخاطبان فوق همسو باشند.
۶. توسعه ارتباط سازمان‌های دینی با دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی، یکی از ضرورت‌های استراتژیک تحول سازمان‌های دینی در جوامع کنونی است.

منابع

- قرآن کریم.
- آشنایی، علی محمد (۱۳۷۷)، سازمان و مدیریت مساجد، [بی‌جا]: مرکز رسیدگی به امور مساجد.
- ابراهیمی، سیدابراهیم (۱۳۸۹)، «ارتباطات دینی مراکز و سازمان‌های مرتبط»، کتاب ماه علوم اجتماعی، ش ۳۱.
- الویری، محسن (۱۳۸۷)، «رسانه مسجد، الگوی توسعه پایدار»، فصلنامه نامه صادق، ش ۳۱، بهار و تابستان.
- امیرمظاهری و همکاران (۱۳۷۷)، عوامل انگیزشی مؤثر در ترغیب به نماز در بین جوانان تهرانی، [بی‌جا]: معاونت پژوهشی و آموزشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- _____ (۱۳۷۹)، بررسی وضعیت موجود ارتباطات و همکاری‌های مسجد با سایر مراکز و نهادهای اجتماعی و راهکارهای عملی ارتقای کمی و کیفی همکاری‌ها، [بی‌جا]: سازمان تبلیغات اسلامی.
- جهرمی، سیدمهدی و محمد باقری (۱۳۷۸)، آسیب‌شناسی دینی از منظر استاد شهید مطهری، [بی‌جا]: شورای هماهنگی تبلیغات اسلامی.
- حسینی، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام، [بی‌جا]: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- دربندی، سیدعلیرضا (۱۳۷۴)، تبیین جامعه‌شناختی علل کاهش حضور مردم در مساجد، تهران: دفتر پژوهش‌های اجتماعی.
- دکتر صادق پور مقدس (۱۳۷۷)، نظریه جدید سازمان و مدیریت، تهران: مرکز انتشارات آموزش و مدیریت دولتی.
- سیدعلوی، سیدابراهیم (بی‌تا)، «ماهیت و رسالت مسجد»، ماهنامه مسجد، ش ۱۳.
- شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۰)، دین، جامعه و عرفی شدن، تهران: نشر مرکز.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (بی‌تا)، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، ج ۲۰، تهران: نشر فرهنگی رجاء.
- فرجاد، تهرانی (۱۳۸۸)، ارتباطات اجتماعی از منظر قرآن کریم، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته ارتباطات، دانشگاه آزاد تهران مرکز.
- گزارش وضع موجود مرکز ستاد رسیدگی به امور مساجد (۱۳۷۹)، مجموعه مطالعه، ش ۹ و ۱۵ نهادهای مذهبی.

- محمدی، مجید (۱۳۸۲)، دین و ارتباطات، تهران: کویر.
- مطهری، مرتضی (بی تا)، پیرامون انقلاب اسلامی، [بی جا]: صدرا.
- معمدنزاد، کاظم (۱۳۷۱)، وسایل ارتباط جمعی، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- مقام معظم رهبری، روزنامه جمهوری اسلامی. ۱۳۶۱/۴/۲.
- موحدی، محمدرضا (۱۳۷۹)، بررسی و تحلیل وضعیت موجود سازمان و مدیریت مساجد، [بی جا]: سازمان تبلیغات اسلامی.
- میبدی، رشیدالدین (۱۳۳۹)، کشف الاسرار و عدة الأبرار، به انضمام علی اصغر حکمت، ج ۱، تهران، [بی نا].
- همیلتون، ملکم (۱۳۸۷)، جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر ثالث.